

מרד גטו ורשה

ההתקוממות העירונית הראשונה באירופה הכבושה בידי הגרמנים, והגדולה ביותר של היהודים (19 באפריל – 16 במאי 1943). ברושם הידיעות על מסע רצח ההמונים במזרח הגיע, מאז אביב 1942, חלק מהמחתרת היהודים בגטו ורשה, ובייחוד חברי התנועות הציוניות-החלוציות, למסקנה שיש להכין כוח הגנה שיופעל במקרה של ניסיון לגרש את היהודים מגטו ורשה למחנות המוות. נסיונות ההתארגנות הללו נתקלו בהתנגדות מצד זרמים שונים במחתרת, ועד תחילת גירוש ההמונים ב-22 ביולי 1942 לא הוקם כוח התנגדות יהודי מאוחד. מאז אפריל 1942 פעל זמן מה בגטו גוף שנקרא ה'גוש האנטי-פשיסטי', ואולם, הוא היה התארגנות חלקית בלבד של כוחות המחתרת ולא השיג את יעדיו. משהחל הגירוש ב-22 ביולי נעשה עוד ניסיון מחודש להקים גוף לוחם מפלגי מחתרת שפעלו בגטו, אך היוזמה סוכלה בידי אחדים מהמנהיגים, שראו בהתנגדות חמושה סכנה העלולה להמיט אסון על כול היהודים, ובכללם אותם שניתן להצילם. כתוצאה מכך נוסד ב-28 ביולי 'ארגון יהודי לוחם' (אי"ל) במתכונת מצומצמת, ובו רק שלוש תנועות חלוציות (ה'שומר הצעיר', 'דרור' ו'עקיבא'). המיבצעים שתיכנן הארגון בעת הגירוש בקיץ 1942 הניבו תוצאות מעטות בלבד, ותחילה נכשלו גם המאמצים ליצור קשר עם המחתרת הצבאית הפולנית (ארמיה קריובה). באותה עת פקדו את הארגון כשלונות חמורים, ובעת הגירוש איבד לוחמים רבים ומראשי מפקדיו. באמצע ספטמבר נסתיים הגירוש. במהלכו נעקרו מהגטו כ-300,000 יהודים, ו-265,000 מהם נשלחו למחנה המוות טרבלינקה. בגטו נותרו כ-55,000-60,000 יהודים, ואחרי שנסתיים המאבק על הישרדות בגטו, ירדה עליהם אווירה של יתמות והתפכחות מרה. הנשארים, רובם צעירים, האשימו את עצמם על שלא התנגדו בפועל לגירוש משפחותיהם, והבינו כי בתום הגירוש לא הובטחו חיים, וכי המצב שנוצר הוא רק הפוגה בין גירוש לגירוש.

הלכי הרוח הללו השפיעו גם על מיגוון הכוחות במחתרת, ובאוקטובר הצטרפו עוד חלקים של המחתרת היהודים ל'ארגון היהודי הלוחם', והוא הקיף בשורותיו את כול כוחות המחתרת הפעילים, זולת בית"ר, שהתארגן עם פלגים הקרובים לו במסגרת נפרדת ושמה אגוד צבאי יהודי – אצ"י (ZZW).

אותה עת עלה בידי השליחים של אי"ל ליצור קשר עם ארמיה קריובה, הגוף המרכזי של המחתרת הצבאית הפולנית, להשיג את הכרתו ולקבל ממנו כמויות זעומות של נשק, שלא היה בו להצטיידות של לוחמים (עשרה אקדחים ומעט חומר נפץ), אך היה בו עידוד מורלי חשוב. הארגון הקים מיפקדה, בראשות מרדכי אנילביץ, והחל להכשיר לוחמים ולתכנן את ההתגוננות.

ביום ב, 18 בינואר 1943, לפני שנסתיימו פעולות ההכנה הללו, פתחו הגרמנים, בגירוש שני, המכונה 'גירוש ינואר'. המבחן הצבאי הראשון של אי"ל בא עם האקציה השנייה ההיא בגטו בידי המשטרה הגרמנית והס"ס. מנסיונו במסע הגירוש הראשון, שגרף כ-83% מכלל יהודי הגטו, הניח הציבור היהודי כי האקציה השנייה מתוכננת להיות סופית ומוחלטת. כיום ידוע מן התיעוד הגרמני כי האקציה נועדה להיות חלקית בלבד, ומטרתה להוציא מהגטו כ-8,000 יהודים. ואולם, גם כחלקית לא התנהלה האקציה לפי ציפיות הגרמנים ותכנונם. מכיוון שהאקציה החלה במפתיע, לא עלה בידי אי"ל לכנס את מוסדותיו ולהחליט על תגובה מתואמת. רק שתי פלוגות של אי"ל, הפלוגה של 'דרור' והפלוגה של ה'שומר הצעיר', היו מצויידות בנשק, והן פתחו בפעולה. הפעולה העיקרית, שעליה פיקד מרדכי אנילביץ', התנהלה ברחוב. קבוצת אנשי ה'שומר הצעיר' חמושה באקדחים נכנסה במתכוון לתוך שיירה של יהודים שנחטפו והובלו ל'אומשלגפלץ', וכשניתן אות מוסכם פתחה במאבק פנים-אל-פנים עם המלווים הגרמנים. בקרב ההוא נפלו הגרמנים הראשונים בגטו וכמעט כול הלוחמים היהודים. אנילביץ' גבר על חייל שנאבק עמו וכך ניצל. השיירה הגדולה התפזרה לכול עבר ומיד נפוצו הדי המאורע בקרב היהודים הנצורים. במקום אחר, בדירה בבית ברחוב זמנהוף (Zamenhof), קיבלה קבוצה של אנשי 'דרור' בפיקודו של יצחק צוקרמן, את הגרמנים המתפרצים במטר יריות.

יום 18 בינואר 1943 היה לא רק טבילת האש הראשונה של הארגון. בימי האקציה ההיא, שארכה ארבעה ימים, חל גם שינוי מכריע בהתנהגותם של אנשי הגטו. לאחר שהתפזרה השיירה הראשונה לא הצליחו עוד הגרמנים להרכיב שיירה שנייה, כי שוב לא נענו יהודי הגטו לקריאות לרדת מבתיהם ולהתייצב במקום איסוף. רובם הגדול של יהודי הגטו הסתתרו במחבואים מאולתרים. גם בהתנהגות הגרמנים חל שינוי רב. הם חדלו מצעקות מחרישות אוזניים, החלו לנוע בשקט ונרתעו מלפקוד מקומות סתר. אחרי ארבעה ימים הופסקה האקציה השנייה שגרפה עמה 5,000-6,000 מתושבי הגטו. יהודים פירשו את הפסקת האקציה בידי הגרמנים כאות לחולשה וכנסיגה מפני הכוח שהופעל, ואף המחותרת הפולנית סברה שהגרמנים נאלצו להפסיק את האקציה נוכח התנגדות היהודים.

למאורעות של ינואר היתה השפעה מכרעת על ההכנות לקראת המרד באפריל, ושלושת החודשים שלמן השבוע האחרון של ינואר עד אפריל 1943 היו פרק זמן של היערכות קדחתנית לקראת המבחן הקרבי. אי"ל הסיק מסקנות מלקח ינואר. הובהר כי האקציה יכולה להפתיע את הגטו, ולכן חייבים הארגון ולוחמיו בכוננות תמיד. 22 הקבוצות הלוחמות שנתגבשו אחרי ינואר, ושהיו מאורגנות לפי התנועות שהשתייכו להן, התרכזו בצוותא בדירות של הארגון בקרבת העמדות המיועדות. מערכת ינואר לימדה שיש לפגוע

באויב במפתיע ומתוך עמדות מוכנות בתוך מבוך הבתים ועליות הגג שבגטו. על-פי התפיסה ההיא חולק הגטו, או חלקי הגטו, לגזרות קרביות, נקבעו עמדות ולהן הוצמדו קבוצות לוחמות. אנילביץ' פיקד על מכלול כוחות אי"ל והגטו, ישראל קנל נטל את הפיקוד על גזרת הגטו המרכזי, יצחק צוקרמן, ואחריו אליעזר גלר, הופקדו על איזור המפעלים ('ה'שופים'), ומרק אדלמן היה מפקדו של איזור 'שופ' המברשתנים. בתחום של כיכר מורנוב (Muranowski) התבצר כוח של ה'איגוד הצבאי היהודי' בפיקודו של פאבל פרנקל.

הנשק, שמיעוטו הושג מידי הארגונים הפולניים ורובו נקנה בכסף, היה בעיקר אקדחים. האקדח היה הנשק האישי של הלוחמים. נוסף על האקדחים וכלים אוטומטיים ורובים שנתפסו מידי הגרמנים, עסקו בגטו בהתקנת רימונים, והם עתידים היו למלא תפקיד חשוב בקרבות בימי המרד. אי"ל יכול היה בתקופת ההמתנה שבין ינואר לאפריל לגייס כוחות רבים לשורותיו, אך מיעוט הנשק מנע התרחבות של ממש. סמוך לתחילת המרד נמנו בכוח הערוך והחמוש של האירגון 22 כיתות קרביות ו-500 לוחמים. הכוח של אצ"י נע בין 200 ל-250 לוחמים, וביחד הגיעו כוחות הגטו ל-700-750 לוחמים.

תמורה יסודית, שתוצאותיה היו מכריעות בימי המרד, עברה גם על האוכלוסייה האזרחית שנותרה בגטו. יהודי הגטו פירשו את תוצאות ינואר כהוכחה שניתן על-ידי התנגדות להרתיע את הגרמנים מביצוע זממם. רבים חשבו שהגרמנים עסקו בגירוש המונים חסר ריסון כול עוד היו היהודים פסיוויים, אך נוכח התנגדות ועימות קרבי יהיה עליהם לחשוב פעמיים על חידוש האקציה, מה גם שהתפרצות קרבית בגטו עלולה להצית את אש המרד בקרב הפולנים ולהחריף את מצב הביטחון בפולין הכבושה כולה. משיקולים אלה חייבה האוכלוסייה האזרחית בשלב האחרון של קיום הגטו את ההתנגדות ותמכה בהיערכות למרד. האוכלוסייה האזרחית ניצלה את התקופה ההיא להכנת רשת מחבואים ובונקרים תת-קרקעיים מצוידים היטב, שיכלו לעמוד זמן ממושך בתנאי ניתוק. בסיכומו של דבר היה לכול יהודי מקום משלו באחד המחבואים והבונקרים בתחום הגטו המרכזי, וברבים מן המקומות הללו של האוכלוסייה האזרחית נאגר נשק להגנה. כך אפוא נוצר שיתוף אינטרסים בין האוכלוסייה האזרחית ובין הלוחמים, שהיה מושתת על התקווה כי הלחימה בנסיבות הקיימות עשויה לשמש דרך להצלה. פיקוד אי"ל לא היה שותף לדעה האופטימית על רתיעת הגרמנים מהתנגדות, אך עודד את חפירת הבונקרים וההכנה לשהות ממושכת בתוכם. שתי הפנים של היערכות לקראת המבחן – ההכנות הקרביות של הארגונים הלוחמים ועמדת האוכלוסייה הכללית והתבצרותה בבונקרים – גרמו שהמרד, שהתחיל עם פתיחת האקציה האחרונה ב-19 באפריל, היה למרד עממי רב היקף ותוצאות.

שלושת החודשים בין ינואר לאפריל היו פרק זמן של הכנות אינטנסיביות מבחינת הכשרת הכוח הלוחם, החימוש, וקביעת תוכנית אסטרטגית הגנתית של הגטו. האקציה האחרונה ומסע ההתנגדות הידוע כמרד הגטו בורשה החלו ב-19 באפריל, ערב חג הפסח תש"ג. הלוחמים בגטו הוזהרו וידעו מראש על מועד תחילת הגירוש האחרון. אין ספק שהמפקד של הס"ס והמשטרה במחוז ורשה, אוברגרופנפירר פרדיננד פון זאמרן-פרנקג, ידע על קיומו של מערך ההגנה היהודי, אך כנראה שלא העז להודות בפני הממונים עליו בקרקוב כי כוח יהודי רציני התגבש בגטו. הימלר לא סמך על פון זאמרן-פרנקג וערב תחילת הגירוש האחרון שלח מחליף מנוסה בקרבות נגד פרטיזנים, ס"ס בריגדפירר גנרל ירגן שטרופ ועליו הוטל להכניע את הגטו.

ב-27 הימים של המערכה בגטו הפעילו הנאצים כוח ניכר, ובכללו טנקים, שבימי הלחימה הראשונים כלל בממוצע יומי 2,054 חיילים ושוטרים ו-36 מפקדים. מולם התייצבו 700-750 הלוחמים היהודים הצעירים, חסרי ניסיון צבאי וקרבי כלשהו, ומצויידיים כמעט אך ורק באקדחים.

בבוקר 19 באפריל, כאשר נכנסו כוחות הגרמנים לתוך הגטו, לא מצאו נפש חיה בגטו המרכזי, זולת קבוצה של שוטרים. האוכלוסייה היהודית כולה היתה בתוך מחבואים ובונקרים, סירבה להישמע להוראות הגרמנים, ובכך היתה לחלק של ההתקוממות. ב-19 באפריל נאלצו הגרמנים לסגת מן הגטו לאחר הקרב הראשון. הם איבדו טנק ורכב משורין שנפגעו מפצצות תבערה ולא הצליחו להתגבר על עמדת הלוחמים של אי"ל ואצ"י בכיכר מורנוב, שבו הועלו שני דגלים בראש אחד הבתים, דגל פולין ודגל כחול-לבן. שטרופ, שמסר דינים-וחשבונות יומיים על המערכה בגטו, רשם בדיון-וחשבון הראשון שלו:

‘מיד עם היערכות היחידות – התקפת אש מתוכננת מצד היהודים והבריונים; על הטנק שהופעל ועל שתי המכוניות המשורינות הושלכו בקבוקי מולוטוב. הטנק בער פעמיים. התקפת אש זו של האויב גרמה תחילה את נסיגת הכוחות המופעלים. אבידותינו בפעולה הראשונה 12 איש (שישה אנשי ס"ס, שישה אנשי טרוניקי).’

המאבק פנים אל פנים נמשך ימים אחדים. אי-הצלחתם של הגרמנים לתפוס ולפגוע בלוחמים היהודים, שחמקו ונסוגו אחרי הקרב דרך הגגות, או לשים ידם על היהודים המסתתרים בבונקרים, הניעה אותם לשרוף את הגטו באופן שיטתי, בית אחר בית. כך אילצו גם את הלוחמים לרדת לבונקרים ולנהל מאבק פרטיזני על-ידי גיחות ספורדיות. האש והחום בתוך הבונקרים הפכו את החיים במחבואים לגיהנום. האוויר בבונקר רתח, המזון שנאגר התקלקל והמים לא היו ראויים לשימוש. על אף הכול לא אבו שוכני הבונקרים לנטוש את מחבואיהם.

בדיון-וחשבון שלו מיום 22 באפריל מוסר שטרופ:

'הדליקה שהובערה בלילה גרמה, שאותם יהודים שלמרות כול מבצעי הסריקה עדיין היו מסתתרים מתחת לגגות, במרתפים ובשאר מקומות סתר, הגיחו אל החזיתות החיצוניות של גושי הבתים כדי להימלט בדרך כלשהי מן האש, אחוזי אש קפצו היהודים בהמוניהם – משפחות שלימות – מן החלונות, או ניסו להשתלשל בסדינים מחוברים זה לזה וכדומה. שקדנו על כך שאותם היהודים, וכן האחרים, יחוסלו מיד.'

מלחמת הבונקרים, או ביעור הבונקרים, היתה למשימה הקשה והמטרידה של הגרמנים. בדינים-וחשבונות היומיים שלו רשם שטרופ פעמים אחדות כי כבר עלה בידו להתגבר על ההתנגדות והמרד דועך, אך למחרת היום חזר וציין כי ההתנגשויות העולות בחיי חייליו נמשכות בלי הרף.

ואולם, בהדרגה נחלש כוח ההתנגדות של יהודי הגטו. ב-23 באפריל כתב מרדכי אנילביץ' ליצחק צוקרמן, חבר המיפקדה ששהה בצד ה'ארי':

'לא אוכל לתאר לפניך את התנאים בהם חיים היהודים. רק יחידי סגולה יחזיקו מעמד, כול השאר ייספו, במוקדם או במאוחר. הגורל נחרץ. בכול הבונקרים בהם מסתתרים חברינו. אי-אפשר להדליק נר בלילה מפאת חוסר אויר. מכול הפלוגות שבגטו נהרג רק איש אחד: יחיאל, אף זה ניצחון הוא... היה שלום יקירי, אולי עוד נתראה. העיקר: חלום חיי קם והיה. זכיתי לראות הגנה יהודית בגטו בכול גדולתה ותפארתה.'

אחת מנקודות התורפה הגדולות של הלוחמים היתה חימושם הדל והמועט. אקדחים זעירים לא התאימו ללחימת רחוב יעילה, ומספר הנפגעים בין הגרמנים היה מועט ביחס לעקשנות ולרוח הנועזת של הלוחמים. עמידת הבונקרים היתה נואשת אך אבודה מראש. הגטו כולו בער והיה למלכודת בלי מוצא. הפולנים מסרו על יחידות של המחתרת הצבאית הפולנית שקיבלו עליהן להושיט עזרה ללוחמים יהודים. אחדים מהלוחמים ההם נפלו, אך שום קבוצה לא הצליחה להבקיע את החומה ולחדור לגטו.

ב-8 במאי נפל הבונקר של מטה האי"ל ברחוב מילה (Mila) 18, ובו נפלו המפקד מרדכי אנילביץ' וקבוצה גדולה של הלוחמים והמפקדים. הלוחמים לא הכינו נתיב נסיגה מן הגטו, בהנחה שהקרב ימשך עד לנפילתו של אחרון הלוחמים בשטח הגטו. הודות למשלחת הצלה ששוגרה דרך תעלות הביוב ביוזמת אנשי אי"ל שבצד הפולני של ורשה, ניצלו עשרות מלוחמי הגטו.

קרוב לחודש ימים ארך קרב הגטו, ושוכני הבונקרים שלא נתגלו בעזרת כלבים ומכשירי גילוי מיוחדים ושלא נרצחו במקום המשיכו בהתנגדותם. הנאצים השליכו גז לתוך פתחי הבונקרים ששוכניהם סירבו לנוטשם גם לאחר שנפרצו בידי כוח האויב.

ב-16 במאי הודיע שטרופ כי הקרב נגמר, כי מספר כול היהודים שנתפסו ושנשמדו בוודאות הוא 56,065 וכי הוא מפוצץ את בית-הכנסת הגדול ברחוב טלומצקה

(Tlomacka) (שהיה מחוץ לגטו, מחוץ לשטח הקרבות), כאות לניצחון ולכך ש'הרובע היהודי בוורשה אינו קיים עוד'.

גם אחרי 16 במאי שרדו בגטו, שהיה לתל חורבות, מאות יהודים בבונקרים תת-קרקעיים. שוכני הבונקרים ההם היו מגיחים בלילות, תרים אחרי מזון ומים ומקיימים קשר ביניהם. אחדים מאחרוני הלוחמים הללו הצליחו להתקשר עם הפולנים ולהימלט לצד ה'ארי'. מעטים מאוד החזיקו מעמד בבונקרים עד תחילת מרד ורשה הפולני, באוגוסט 1944.

המרד בגטו ורשה הוא ההתקוממות הראשונה של אוכלוסייה עירונית באירופה הכבושה. ייחודו בהיותו מרד כללי, שבצד לוחמים עם נשק ביד השתתפו בו המוני היהודים בתוך בונקרים ובמחבואים. הודות לשותפות גורל ולנחישות החלטה זו היה גטו ורשה, המורעב והמושפל, לעמדת התגוננות ולחימה שניצב בקרב מול חילות גרמניה הנאצית זמן רב יותר משעמדו נגדם מדינות ריבוניות באירופה.